

RESEARCH AND PROPOSALS FOR THE CONSERVATION OF THE DOLAPDERE EVANGELISTRIA GREEK ORTHODOX CHURCH

ABSTRACT

Dolapdere district is an important part of Beyoğlu, İstanbul. Tatavla which was founded in the sixteenth century, is located to the north of the district. Starting from the intersection point of Halâskârgazi Avenue and the Ergenekon Street, it extends southward along the valley, towards Kasımpaşa. Evangelistria district (Yenişehir) developed in the 19th century on the lower slopes of the Tatavla hill, as a result of the extension of the earlier settlement above. In the nineteenth century, "Tatavla" was populated mainly by Greeks. A small, timber structured church was established by the Greek Orthodox residents of the Yenişehir region in 1857. The church was built in the valley and surrounded by gardens. The present Evangelistria Greek Orthodox Church, designed in the Gothic revival style, replaced the earlier timber chapel in 1894. Its architect was Petraki D. Meimaridis, a native of Tatavla. The impressive monument dominated the skyline of the valley. Tatavla, composed of two or three story timber houses, was destroyed by a fire in 1929. After the fire, the houses along the valley and on the hillside were built in a mixed construction system and style.

The Evangelistria Church was built mainly of stone and brick; the stones on the facades have different characteristics and show different degrees of deterioration. The conservation of the exterior facades of the church is a priority due to aesthetic and safety reasons. In order to develop a proper conservation project, the monument was surveyed in detail. Research and documentation has been carried out about the history of the monument and its materials. Experts from the Directorate for the Inspection and Conservation Implementations (KUDEB) of İstanbul Metropolitan Municipality were consulted in order to analyze and specify the types of materials and causes of decay. The stone samples taken from the facades provided detailed information about the type of stones and deterioration processes. The results of the material analysis were indicated on elevation drawings and a set of proposals was developed to consolidate and conserve the façades.

İstanbul is a historic city with many neighborhoods from the nineteenth century. The rehabilitation of old parts of the city is an important issue in our day. The Evangelistria Church and some of the houses around it are listed as historic buildings and are under legal protection but Dolapdere, as a region, is not a conservation area. There is need to develop an appropriate protection model, in order to conserve the memory and the value of the region. It is of major importance to stop uncontrolled change in the surroundings of the Evangelistria Greek Orthodox Church and improve the living conditions in its neighborhood. Conservation of the church and its surroundings can set a good example for the protection of the entire Dolapdere district.

Dolapdere Evangelistria Rum Ortodoks Kilisesi'nin Korunmasına Yönelik Çalışmalar

ESİN ŞEBİN AŞIK, ZEYNEP AHUNBAY*

1. Çalışmanın Amacı

Beyoğlu'nun önemli bir parçasını oluşturan ve 19. yüzyıl gayrimüslim yerleşiminin izlerini günümüze taşıyan Dolapdere semti,

Evangelistria Kilisesi'nin karşı karşıya kaldığı tehditler incelenerek anıtın çevresi ile birlikte korunarak yaşatılması için öneriler geliştirilmiştir.

kuzeyde Halaskârgazi Caddesi ile Ergenekon Caddesi'nin kesiştikleri noktadan başlayarak güneye, Kasımpaşa yönüne doğru uzanmaktadır. Nüfusu 19. yüzyılda İstanbul'a gelen Müslümanlar ve gayrimüslimlerle önemli artış gösteren¹ (Shaw, 1979) Dolapdere,

* Y. Mimar Esin Sebin Aşık, e-posta: esinasik@gmail.com; Prof. Dr. Zeynep AHUNBAY, İTÜ Mimarlık Fakültesi, e-posta: zahunbay@gmail.com. Bu makale, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Restorasyon Programı'nda Y. Mimar Esin Sebin Aşık tarafından Prof. Dr. Zeynep Ahunbay danışmanlığında, 2011 yılından bu yana hazırlanmakta olan "Dolapdere Senti ve Evangelistria Rum Ortodoks Kilisesi Koruma Önerileri" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. Makalede, Evangelistria Kilisesi cepheleri için belgeleme, malzeme analiz ve tanımlamaları, hasar tespitleri ve koruma önerilerine yer verilmektedir.

¹ 1885 nüfus sayımına göre İstanbul'da yaşayan Osmanlı tebaasının milletlere göre dağılımı şöyleydi: Müslüman %44.06, Rum Ortodoks %17.48, Ermeni %17.12, Yahudi %5.08, Katolik %1.17, Bulgar %0.50, Latin %0.12 ve Protestan %0.09. Nüfusun geri kalan %14.74'ünü ise yabancılar oluşturuyordu (Shaw, 1979, s. 266-267).

Şekil 1. Evangelistria Kilisesi, 1913
(Fotoğraf: A. Samandji)

Şekil 2a-b. Evangelistria Kilisesi, 2011 (Fotoğraf: E. Aşık)

İstanbul'un Pera'dan sonra en kalabalık Rum nüfusunu barındıran semtlerinden biri olmuştur (Hristodulos, 1913).

Bu makaleyle Dolapdere'nin 19. yüzyıl konut dokusu içinde yer alan Evangelistria Rum Ortodoks Kilisesi'ne (Şekil 1, 2a-b) dikkat çekilmesi, semtin tarihi ve kültürel değerlerinin yaşatılması için çabaların arttırılması amaçlanmıştır.

Çalışmada, 19. yüzyılda inşa edilen Evangelistria Kilisesi'nin karşı karşıya kaldığı tehditler incelenmiş; anıtın tarihi çevresi ile birlikte korunarak yaşatılmasına yönelik öneriler geliştirilmiştir.

2. Dolapdere Evangelistria Rum Ortodoks Kilisesi'nin Tarihi Gelişimi

Dolapdere nehir yatağı üzerinde yer alan Dolapdere Caddesi'nin kuzeyi önceleri "Aya Dimitri Tepeleri" olarak anılırken, daha sonra "Tatavla" adını almıştır (Eyice, 1964). Tatavla'ya ilk yerleşenler Barbaros Hayreddin Paşa ve Piyale Paşa'nın deniz seferleri sonrasında getirdiği, Tersane'de çalıştırılan esirlerdir (Hristodulos, 1913). On sekizinci yüzyılın sonlarına doğru halkı Hristiyan Ortodoks Rumlardan oluşan Tatavla'nın nüfusu 20.000'e ulaşmıştır (Hristodulos, 1913). Semt Aziz Dimitrios Kilisesi'nin güney ve doğusunda gelişmiş; 19. yüzyıl-

Semt dokusunu oluşturan sivil mimarinin mütevazı ölçeğine karşılık kilisenin anıtsal boyutu yapının sembolik değerini vurgulamaktadır.

da Tatavla'nın güney eteklerinde bulunan Evangelistrias (Yenişehir-Dolapdere²) semti ile birleşmiştir (Vizantinos, 1862).

"Evangelismos Kilisesi" (Meleğin Müjdesi) ilk olarak 1857 yılında

Yenişehir Mahallesi sakinleri tarafından, etrafı bostan ve bahçelerle çevrili geniş bir alanda ahşap olarak inşa edilmiştir (Hristodulos, 1913). Kilise adını, Hz. Meryem'in hamile olduğunun müjdelendiği Evangelismos Yortusu'dan almaktadır (Aleksandru, 1996). Sultan Abdülaziz 28 Şubat 1875'te, küçük ahşap kilisenin yerine mevcut kârgir kilisenin inşasına izin vermiştir.³ Kilise'nin inşasına Ortodoks Hristiyanlar, Evangelismos, Zoodohu Pigi, Aziz Pandeimonos ve Aziz Nikolaos yardımlaşma dernekleri katkıda bulunmuştur (Millas, 1996).

² Yerleşim alanının büyümesiyle oluşan Dolapdere semti Beyoğlu, Kurtuluş ve Kasımpaşa üçgeninin tam ortasında yer almakta ve adını derenin suyunu kullanan dolaplardan almaktadır. Dolap sözcüğü burada, "dönerek çalışan ve özellikle su çeken düzenek" anlamındadır. Dolapderesi ise, su çeken dere anlamına gelmektedir. Dolapdere semtinde bahçeleri sulamak için, oradan geçen dereden "dolap" aracılığıyla sulama suyu alınmaktaydı. (Senyapılı, 2009, s. 71).

³ T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgede padişah iradesiyle önceden Rıza Paşa vakfına bağlı olan arsa ile çevresinde yer alan Rum cemaatine ait olanlar birleştirilerek, üzerine Tatavla-Yenişehir Evangelistria Kilise'sinin ve müstemilatının yapılmasına izin verildiği belirtilmektedir (B.O.A., I.DUİT 135/42, 1875).

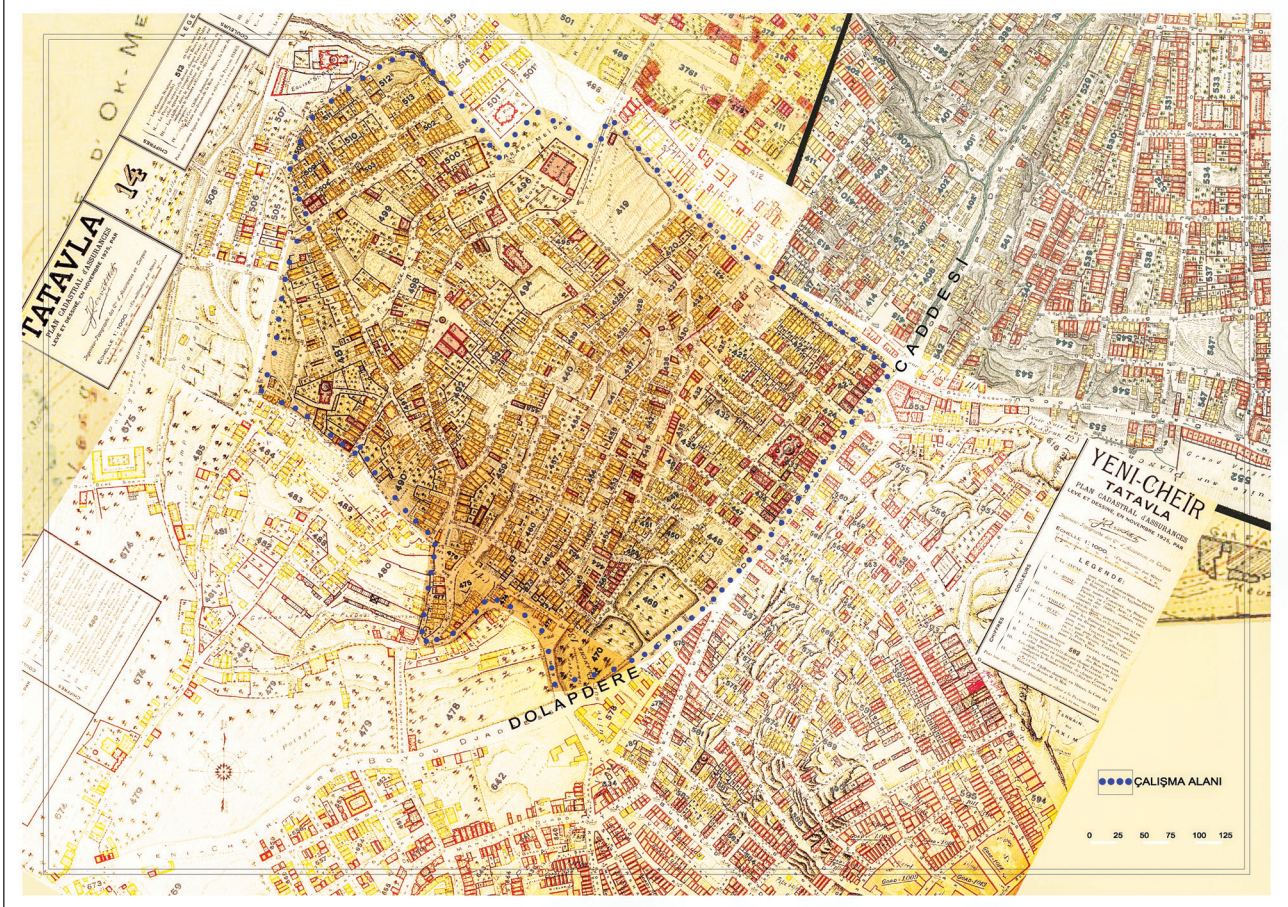

Şekil 3. Dolapdere Caddesi, 1918-1929 (Fotograf: A. Samandji)

Şekil 4. 1929 yangını öncesinde tipik Tattavla sokakları, 1918-1929 (Fotograf: A. Samandji)

Şekil 5. Tattavla tepesinden Dolapdere'ye ulaşan organik sokak düzeni (Pervititch Haritası 1925)

Tattavla'nın ünlü mimarı Dimitrios Petrakis Meimaridis⁴ tarafından tasarlanan Kilise'nin inşaatı 1877-1893 yılları arasında devam etmiş; ilk ayın 27 Kasım 1894 yılında yapılmıştır

(Ekklesiastiki Alithia, 1894). Auric'in⁵ İstanbul'da bulunduğu 1900'lü yılların başında Kasımpaşa deresi kapatılarak Dolapdere-Kasımpaşa aksı üzerindeki Dolapdere nehir yatağı

üzerine bir cadde açılmıştır (Şekil 3). Melisinos'a⁶ göre ,1913 yılında Tattavla bölgesi ve Yenişehir eteklerinde genellikle ahşap, iki-üç katlı 3000 kadar ev bulunuyordu (Hristodulos, 1913).

⁴ Evangelistria Kilisesi'nin çizimlerini yapan Mimar Petrakis D. Meimaridis, Burgazada'da bulunan Prodomos Kilisesi'nin de inşaatı sırasında kontrolünü yapmış, Zoğrafyon Lisesi'nin inşaat sürecinde çalışmış ve Periklis Fotiadis'in hazırladığı planların uygulanması için çalışan "Teknik Kurul"da yer almıştır. İstanbul'un önemli Rum mimarlarından biri olan Petrakis Meimaridis 1824 yılında İstanbul'da doğmuş, 1906 yılında 82 yaşında aynı yerde vefat etmiştir (Papazoğlu, 2005, s. 145).

⁵ İstanbul Şehremaneti Fen Heyeti Müdürlüğü'ne 1910'da üç yıl için getirilen Lyon Belediyesi mühendisi Andre Auric yeni yollar tavsiye etmiştir. Auric'in önerdiği yollar aşama aşama gerçekleşmiş, Pangaltı ve yeni gelişen alanlarına ikinci bir aks oluşturulmuştur. Kabatas-Besiktas yolu ve Pera Caddesi'ne paralel ikinci bir yol da Auric'in önerileri arasındadır (Akin, 2010).

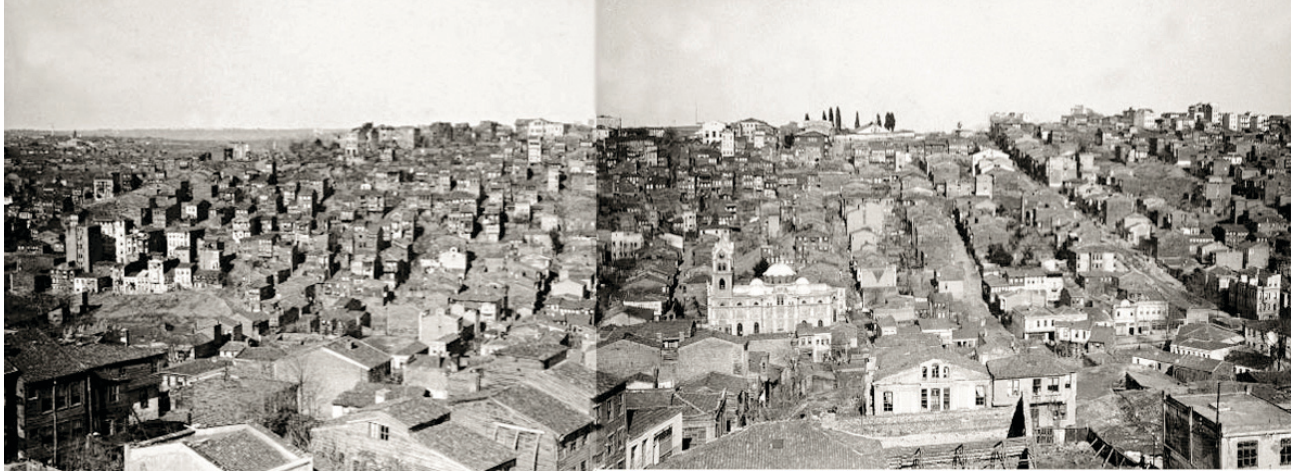
⁶ Tattavla Ortodoks Cemaati "Horoepiskoposu" olarak 1897-1914 yılları arasında hizmet veren Melisinos Hristodulos'un, Tattavla bölgesinin ve cemaatinin tarihini anlatan "Tattavla Tarihi" isimli kitabı 1913 yılında yayımlanmıştır.

Tatavla tepesinden başlayan bitişik nizam ahşap evler ve az sayıda kârgir yapıdan oluşan organik sokak dokusu Samandji'nin⁷ fotoğraflarından (Şekil 4) ve Pervititch haritasından izlenebilmektedir (Şekil 5). Taksim yönünden 1918-1936 yılları arasında çekilen fotoğrafta Aya Dimitri ve Evangelistria Kilisesi arasındaki yerleşimin bitişik nizam ahşap yapılardan oluştuğu ve Kilise'nin, anıtsal kütleyle semtteki yapılar arasında öne çıktığı görülmektedir (Şekil 6).

Hemen hemen tümü bitişik nizam ahşap evlerden oluşan Tatavla'nın büyük bir bölümü 21 Ocak 1929 Pazartesi gecesi çıkan yangında yok olmuştur (Kahraman, 2007). Cumhuriyet Gazetesi'nin 22 Ocak 1929 tarihli sayısında Tatavla'da Aya Tanaş Sokak'ta çıkan yangının rüzgâr nedeniyle yayıldığı ve çok sayıda evin yandığı yazılır. Bu yangında harap olan ahşap yapıların yerine 1930'larda kârgir konutlar inşa edilmiştir. Dolapdere'de 1950'lere kadar daha çok Rumlar

otururken, bu tarihten sonra diğer gayrimüslim halk ile Türkler de semte yerleşmeye başlamıştır. Türkiye'de yaşanan sosyo-ekonomik değişim, Rumların 1923-1955 yılları arasında ülkeden ayrılması sonucunu getirmiştir. Gayrimüslimlerden boşalan yerlere çoğunlukla Doğu Anadolu'dan gelen nüfus yerleşmiştir. Semtte önceden yaşayan Rumlardan maddi durumu iyi olanlar farklı bölgelere taşınmış; yıkılan evlerin yerine çok katlı betonarme apartmanlar inşa edilmiştir.

Şekil 6. Evangelistria Kilisesi ve yakın çevresi, 1918-1929 (Fotoğraf: Achille Samandji)

3. Dolapdere Evangelistria Rum Ortodoks Kilisesi'nin Koruma Sorunları

Kilise'nin yer aldığı kentsel bölgede korunmaya değer nitelikteki yapılar bakımsız durumdadır ve bunların onarımına gerek duyulmaktadır. Bölge güvenli değildir ve Dolapdere semt sakinlerinin de sosyal yapısından memnun olmadığı bir yaşam alanıdır. Semtin fiziksel yapısı incelendiğinde çevrenin kirliliği ve bakımsız, donatı alanlarının yetersiz olduğu gözlenmektedir. Dolapdere günümüzde kent merkezine yakınlığı, yakın çevresindeki yapılaşma hareketleri ve artan arazi değerleri nedeniyle çekim noktası haline gelmiştir. Yaşanan değişim süreci kira bedellerinin yükselmesine neden olmuştur. Bu durum, gelir

düzeyi düşük olan nüfusu semti terk etmeye zorlamaktadır. Dolapdere semti içinde yer alan yapılar arasında, taşıdığı tarihi, mimari ve simgesel değerlerle ayrı bir önem taşıyan Evangelistria Rum Kilisesi, G.E.E.A.Y. Kurulu'nun 12.5.1979 gün ve 1158 sayılı kararı ile 1. derece anıtsal yapı olarak tescil edilmiştir. Anıt "Beyoğlu Yenişehir Evangelistria Rum Ortodoks Kilisesi Vakfı" tarafından yönetilmektedir. Evangelistria Kilisesi'ne kayıtlı cemaat, 1955-56 yıllarında 6000-7000 iken, günümüzde bu sayı 23'e düşmüştür; pazar ayınlarına 10-12 kişi katılmaktadır. Evangelistria Kilisesi; günümüzde 15.02.2002 gün, 1/5000

onaylı ve 28.11.2002 gün, 1/1000 onaylı "Beyoğlu Dolapdere Piyalepaşa Bulvarı ve Çevresi Uygulama İmar Planı" içinde yer almaktadır. Kilise, tescilli bir eser olmakla birlikte, Kurul'un izni alınmadan çeşitli müdahaleler geçirmiştir; niteliksiz ekler ve kötü onarımlar yapıya zarar vermiştir. Restorasyon projesi hazırlanmadan yapılan onarımlar anıtın özgün detay ve malzemelelerinin değişmesine neden olmuştur. Doğal taş cephelerdeki yüzey kayıpları ve levha halinde kopmalar, yapının bozulma sürecini hızlandırmakta; cephelerden düşen taşlar, çalışanlar ve ziyaretçiler için tehlike oluşturmaktadır.

⁷ Achille Samandji, 1870 yılında İstanbul'da doğmuş; Osmanlı padişah ve şehzadelerinin fotoğrafçısı olarak çalışmıştır. Achille Samandji 1918 yılına kadar saray fotoğrafçısı, 1936 yılına kadar da serbest fotoğrafçı olarak İstanbul'da birçok fotoğraf çekmiştir. İstanbul'dan 1936 yılında ayrılarak Atina'ya yerleşmiştir. Achille Samandji'nin kızı ile evlenen araştırmacı tarihçi Marios Eugene Dalleggio bu fotoğrafları toplayarak ve kendisine ait birçok fotoğrafı da ekleyerek arşivi düzenlemiştir. Dalleggio'nun oğlu Marios Dalleggio bu albümü Prof. Konstantinos M. Stamatopoulos editörlüğünde yayınlamıştır (Stamatopoulos, 2007, s. 309).

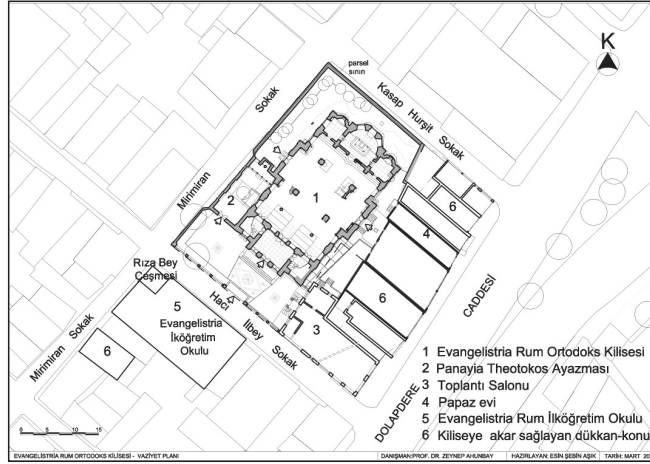

4. Dolapdere Evangelistria Rum Ortodoks Kilisesi'nin Mimari Özellikleri ve Korunmasına Yönelik Çalışmalar

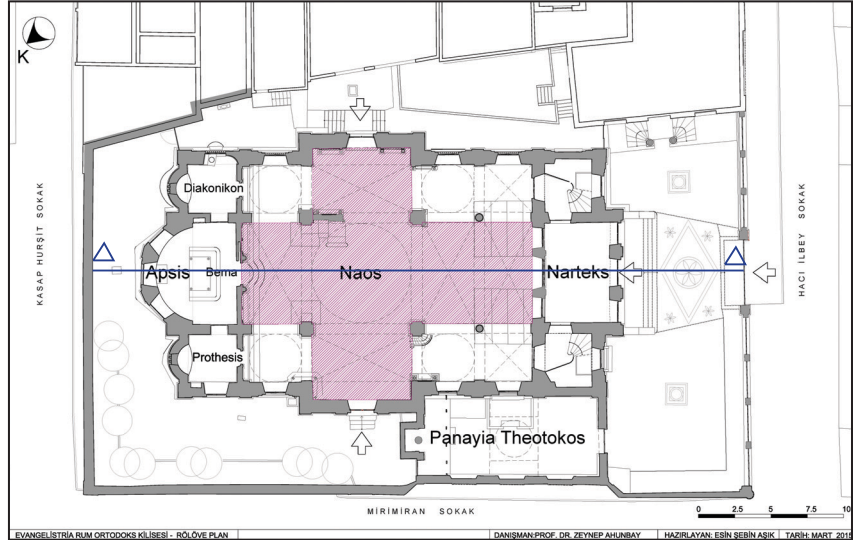
4.1. Yapının Mimari Özellikleri

Dolapdere Evangelistria Rum Ortodoks Kilisesi, 19. yüzyılda gayrimüslimlerin Tanzimat'la kazandıkları haklar neticesinde İstanbul'da inşa edilen anıtsal kiliselerden biridir. Giriş cephesinin iki yanında yükselen kuleleri ve sivri kemerli pencereleriyle Neo-Gotik, kubbeyle Neo-Bizans özellikler gösteren Kilise, konumu dolayısıyla çok tanınmamaktadır.⁸ Semtin dokusunu oluşturan sivil mimarinin mütevazı ölçeğine karşılık Kilisenin anıtsal boyutu yapının sembolik değerini vurgulamaktadır.

Evangelistria Rum Ortodoks Kilisesi ve yanındaki Panayia Theotokos Ayazması, Dolapdere Caddesi ile Hacı İlbey Sokakının kesiştiği kavşağın kuzeyinde; 1371 ada, 1 parselde, 46m x 29m boyutlarında bir avlu içinde, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda konumlanmıştır (Şekil 7). Plan ölçüleri 29.52m x 17.03m olan yapı, kapalı Yunan haçı şemasındadır.⁹ Kilisenin güneybatısında yer alan narteks ile merdiven bölümlerinden birer kapıyla geçilen naos, 19.95m x 14.95m boyutlarında, dikdörtgen planlıdır (Şekil 8).¹⁰ Naosun kuzeydoğu sınırında yer alan temponun naosa bakan yüzü ikonalarla kaplıdır. Bema, apsis, prothesis ve diakonikon mekânları naostan üç mermer basamak ile yükseltilmiştir (Şekil 9). Naosun güneybatısında iki galeri katı bulunmaktadır. Narteksin iki yanında yer alan ahşap merdivenlerle önce birinci galeri katının sahanlığına, daha sonra ikinci galeri katına ulaşılmaktadır. Çan kulelerine çıkış, ikinci galeri katı merdiven sahanlığından

Şekil 7. Evangelistria Kilisesi vaziyet planı

Şekil 8. Evangelistria Kilisesi zemin kat planı

başlayan, oldukça dik ahşap merdivenlerle sağlanmaktadır. Kubbeyi taşıyan ayaklar birbirine kemerlerle bağlanmakta; kare plandan kubbeye (çapı 6.84m) geçiş pandantiflerle sağlanmaktadır (Şekil 10). Kilisenin kapalı Yunan haçı plan düzeni çatı planından da izlenebilmektedir. Örtü sistemi; yükseltilmiş bir orta kubbe, çapraz tonozlarla örtülen kollar ve köşelerdeki küçük kubbe-

lerden oluşmaktadır. Kubbenin naos zemininden yüksekliği 18.56m'dir. Kilisenin genel görünüşünde, giriş cephesinin iki yanında yükselen çan kuleleri ve tuğla kasnaklı orta kubbe öne çıkmaktadır. Güneydoğu ve kuzeybatı cepheleri simetrik olarak düzenlenmiştir (Şekil 11). Yatay kornişlerle üçe ayrılan cephelerin; her yatay bölümünde bir kemer veya pencere dizisi bulunmaktadır.

⁸ On dokuzuncu yüzyılda eklektisizm, farklı üsluplardan seçilip devşirilen öğelerin yeni bir tasarım oluşturmak için ele alınması olgusunu ifade etmektedir (Aleksandru, 1996, s. 181). Gotik üslubun 19. yüzyıla uyarlaması Neo-Gotik, Bizans mimarisi özelliklerini tekrar eden üslup ise, Neo-Bizans akımıdır (Gozzoli, 1982, s. 30).

⁹ Orta Bizans döneminde, hacin kollarının kesiştiği orta mekânı kubbe, kolları tonoz örtülü plan şemasıdır (Aleksandru, 1996, s. 11). Hacin kollarının kapalı mekânın içinde kalarak algılanamaması nedeniyle bu plana "Kapalı Yunan Haçı" denmiştir.

¹⁰ Narteks genellikle yapının batısında yer alan ve ana kilise mekânından önce gelen giriş bölümüdür (Hasol, 1993, s. 75). Naos cemaatin ibadeti için ayrılan ana kilise mekânıdır (Hasol, 1993, s. 75). Dairesel planlı apsis bölümünü halktan ayıran temponun, üzerinde ikonlar bulunan ve genellikle naos zemininden basamaklar ile yükseltilmiş bölümüdür (Karaca, 2008, s. 618). Naos'un doğusunda yer alan ve ayinin gerçekleştiği bölüm bema'dır. Yunanca sunulan yer anlamındaki prothesis, ayinle ilgili tüm hazırlık işlemlerinin yapıldığı, ekme ve sarabın hazırlandığı yerdir. Diakonikon ise, ayin sırasında kullanılan kıyafetlerin bulunduğu ve bunların giyildiği mekândır (Karaca, 2008, s. 600).

Şekil 9. Evangelistria Kilisesi boyunca kesit

Şekil 10. Evangelistria Kilisesi naosdan görünüşü
(Fotograf: E. Aşık 2013)

Şekil 11. Evangelistria Kilisesi'nin Dolapdere Caddesi'ne bakan güneydoğu cephesi (Fotograf: E. Aşık)

İç mekânındaki mimari bezeme ve litürjik elemanlar Gotik ve Bizans etkileri taşıyan anıta, Meryem Ana ikonası dikkat çekmektedir.

4.2. Yapının Belgelenmesi

Kilisenin belgelenmesi lazerli *total station* kullanılarak yürütülmüş; yapı üzerinde gerekli görülen noktaların x, y, z koordinatları CAD ortamına aktarılıp değerlendirilmiştir. Lazerli *total station* kullanılarak elde edilen verilerle anıtın plan, kesit ve görü-

nüşleri çizilmiştir. Gerekli mimari ayrıntılar elle ölçü alınarak eklenmiş; cephelerin taş dokusu düzelterek ölçeklendirilmiş fotoğraflar üzerinden çizilmiştir.

4.3. Yapının Malzeme Analizleri

Evangelistria Kilisesi yığma tekniğinde inşa edilmiş kârgir bir yapıdır. Cephelede zeminden saçak seviyesine ulaşan pilastırlarda krem veya sarı renkli pilastırlar arasındaki

duvar parçalarında koyu gri renkli taş kullanılarak kontrast yapılmıştır. Pilastırlar cephedeki dikey etkiyi güçlendirmektedir. Ana girişin yer aldığı güneybatı cephesinde dışa taşırılarak vurgulanan bölümde; zemin kat seviyesinde mermer, 1. ve 2. galeri katları seviyesinde ise sarı renkli kesme taş kullanılmıştır. Galata'da 1858-1868 yılları arasında Neo-Gotik üslupta inşa edilen Kırım Kilisesi'nde de iki renkli taş kullanımı -gri kalker ve Malta taşı- dikkat

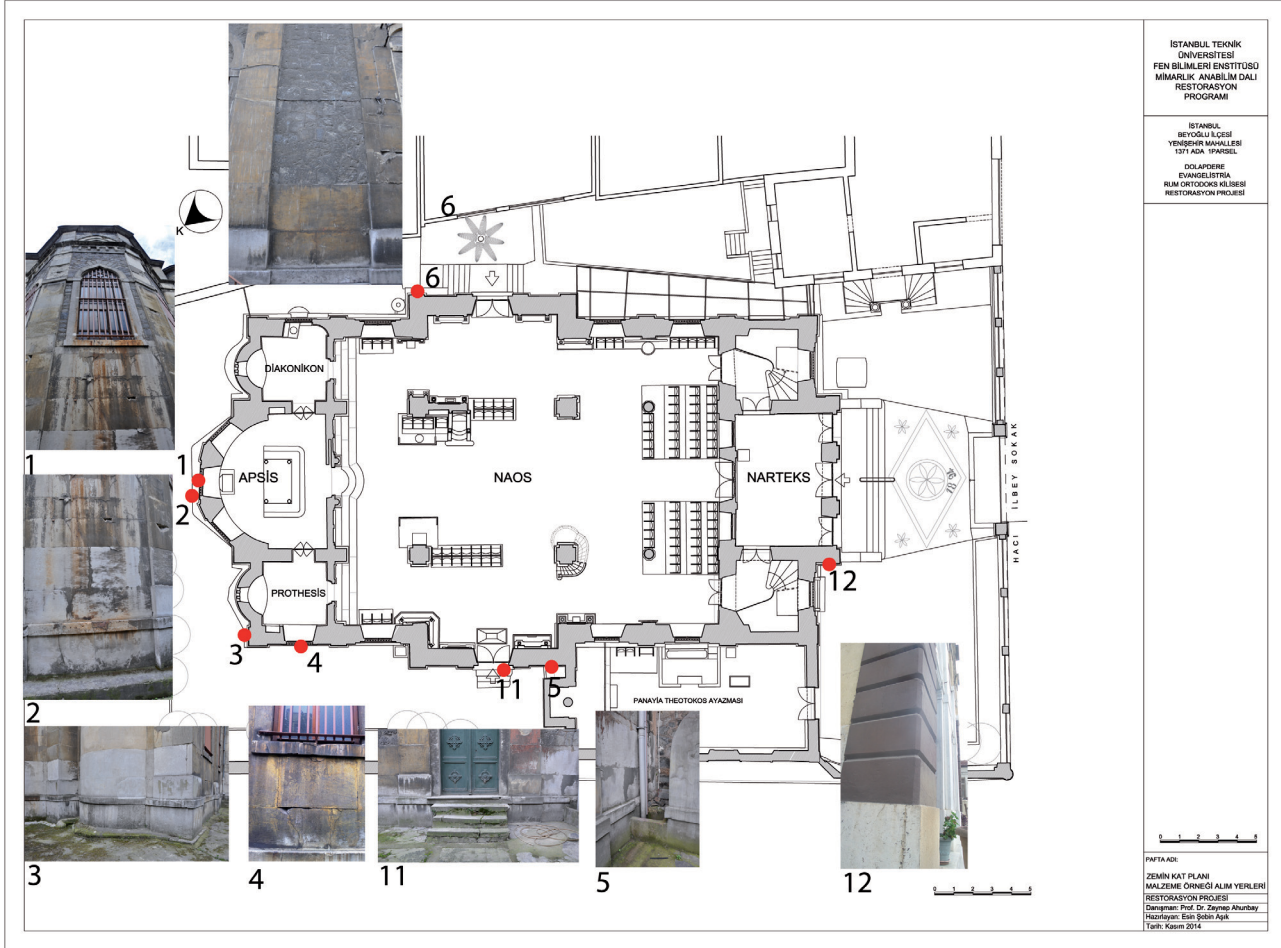

Şekil 12. Mimar George Edmund Street'in eseri olan Kırım Kilisesi, Beyoğlu (1858-1868) (Fotograf: E. Asık)

Şekil 13. Haydarpaşa, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhane binası, 1895 (Fotograf: E. Asık)

Şekil 14. Evangelistria Kilisesi zemin kat planı malzeme örneği alım yerleri

çekmektedir (Şekil 12). Mimari elemanların, malzeme renk ve dokusu ile vurgulandığı bir diğer yapı, inşasına 1895'te başlanan ve yapım çalışmaları A. Vallauray ve R. D'Aronco tarafından yürütülen "Haydarpaşa Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne" binasıdır. Günümüzde Marmara Üniversitesi Haydarpaşa kampüsü olarak hizmet veren yapının duvarlarında pembe-gri, pencere söve ve kemer-

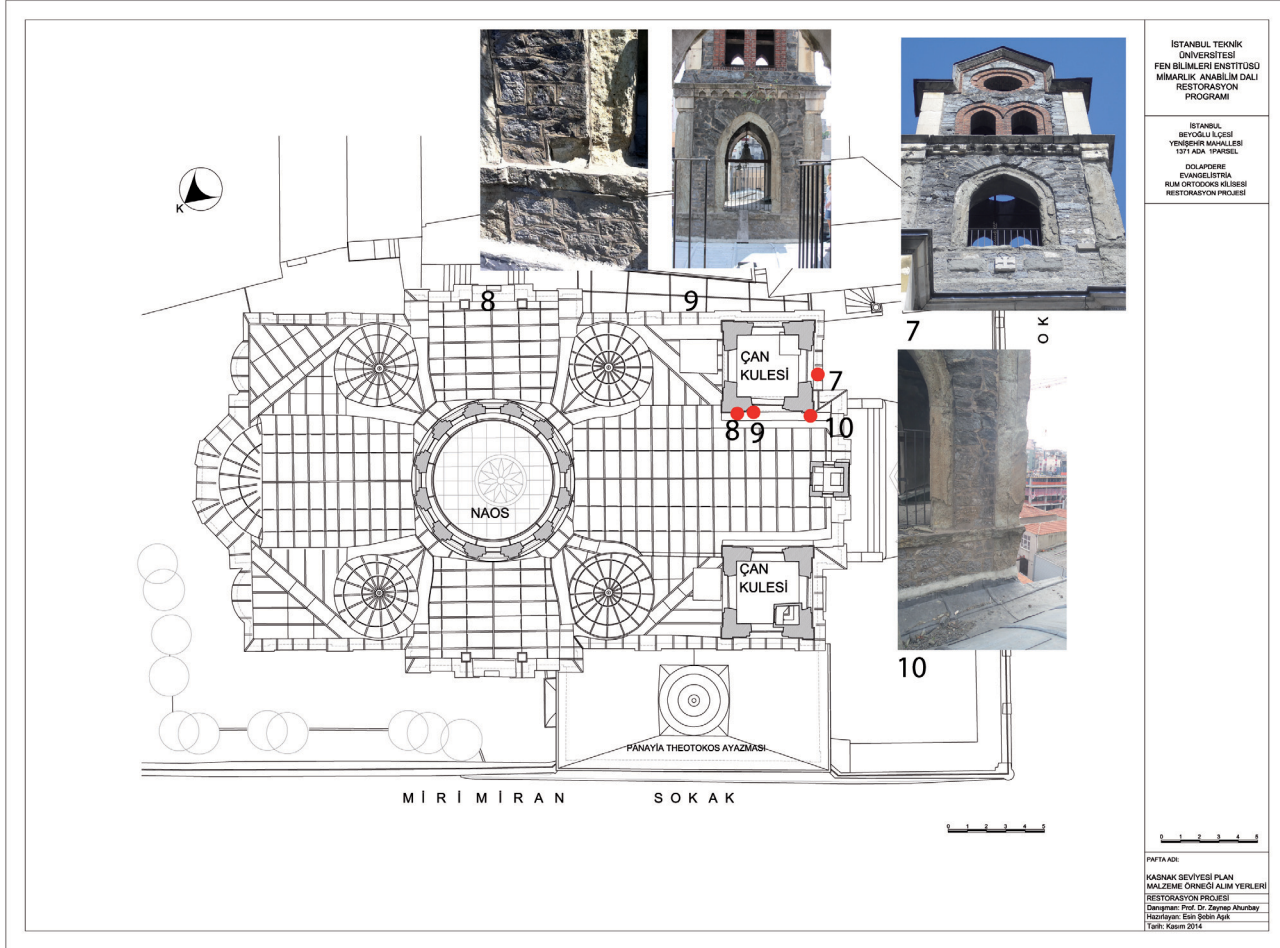
lerinde ise sarı renkli taş kullanılmıştır (Şekil 13).

4.3.1. Laboratuvar Çalışmaları

Çalışma kapsamında, Evangelistria Kilisesi cephelerinin acil müdahale gerektiren durum değerlendirilmesi ve konservasyonuna yönelik müdahale önerilerinin hazırlanması için malzeme örnekleri alınmış ve incelenmiştir. Analitik çalışmalar ve

gözlemler sonucunda, 1. derece anıt niteliği taşıyan Kilisenin mevcut cephe malzemelerinin karakterizasyonu, bozulma nedenlerinin belirlenmesi ve konservasyon önerilerinin geliştirilmesi için, İBB KU-DEB Konservasyon ve Restorasyon Laboratuvarları uzmanları ile birlikte anıtın tüm cephelerinden farklı taş ve harç türlerini temsil edecek örnekler alınmıştır (Şekil 14-15).

Şekil 15. Evangelistria Kilisesi Kasnak seviyesi planı, malzeme örneği alım yerleri

Cephelerden alınan 11 adet doğal taş ve güneybatı cephesi köşe pilastırına ait harç örneğinin laboratuvar analizleri yapılmış; fiziksel ve kimyasal özellikleri incelenmiştir (Şekil 16-17).

4.3.2. Kilisenin Cephelerinde Kullanılan Taş Türleri

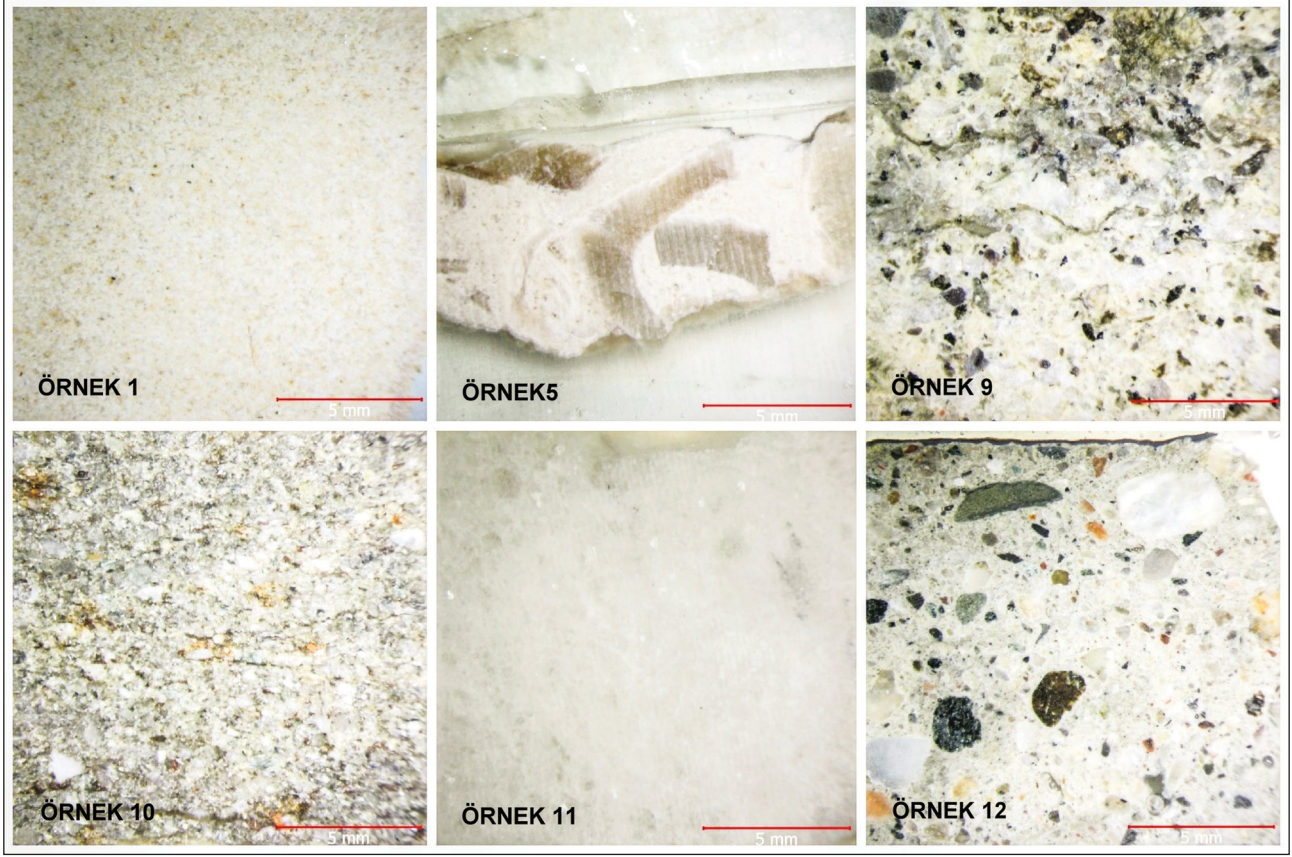
Evangelistria Kilisesi cephelerinde çıplak gözle yapılan tespitlere göre yapıda kireçtaşı, koyu gri renkli grovak, mermer ve od taşı kullanılmıştır. Ana kubbe ve çan kulelerinin ikinci seviye pencereleri tuğladandır. Cephelerin; farklı doğal taş türlerini, tuğla, demir, kurşun gibi geleneksel malzemeler ile nitelsiz onarımları gösteren analiz paftaları hazırlanmıştır (Şekil 18). Gözle yapılan saptamaların desteklenmesi için laboratuvar çalışmalarından yararlanılmıştır.

Kilisenin cephelerinde kullanılan krem veya sarı renkli kesme taşlardan 7 adet örnek alınmıştır. Analiz sonuçlarına göre 1 numaralı örnek sarı renkli **biyomikritik kireçtaşı**, 2 numaralı örnek açık krem renkli **biyomikritik kireçtaşı**, 3 numaralı örnek açık krem renkli **mikritik kireçtaşı**, 4 numaralı örnek koyu bej renkli **biyomikritik kireçtaşı**, 5 numaralı örnek açık renkli **biyomikritik kireçtaşı** ve 6 numaralı örnek sarımsı krem renkli **killi biyomikritik kireçtaşı** olarak tanımlanmıştır. Çan kulesi cephelerinde silme altındaki konsollarda kullanılan taştan alınan 7 numaralı örneğin krem renkli **kumlu biyomikritik kireçtaşı** olduğu saptanmıştır. Benzer özellikleri¹¹ ile bir grup oluşturan örneklerden 1, 6 ve 7 numaralı taş örneklerinin **Malta Taşı**

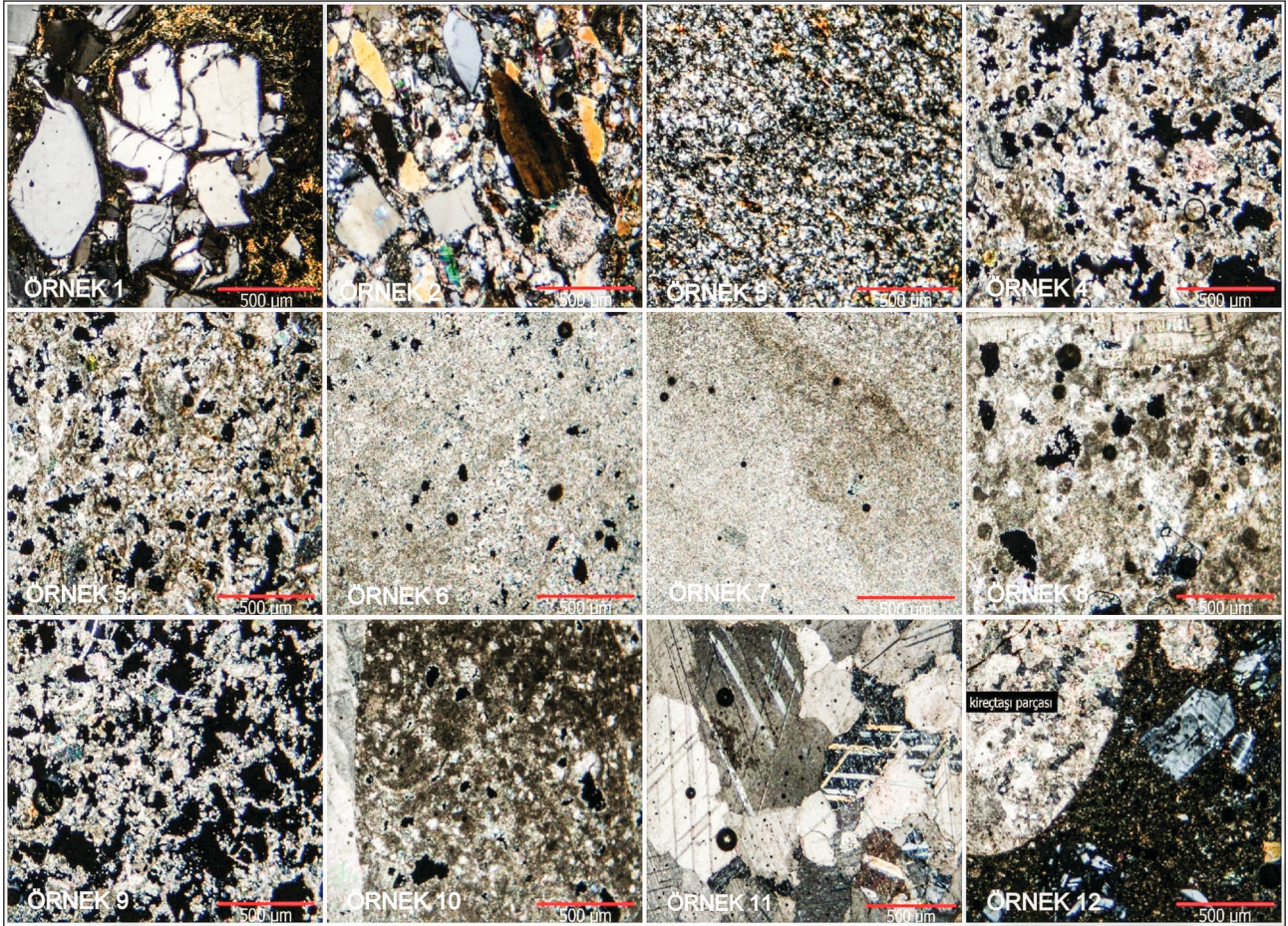
olarak bilinen ithal kireçtaşı olduğu saptanmıştır. Bunun yanı sıra; 2, 3, 4 ve 5 numaralı taş örneklerinin Trakya bölgesindeki ocaklardan çıkarılan bir kireçtaşı olduğu düşünülmektedir. Yapı cephelerindeki kireçtaşı cinslerinin; renklerinin benzerliği ve hava kirliliği, yoğun trafik ve çevredeki çeşitli atölyelerin kimyasal atıklarına bağlı siyah kabuk oluşumları nedeniyle gözlemlerle belirlenmesi mümkün olamamaktadır. Kullanılan kireçtaşlarının cinsleri ve kaynağı, ancak yapının cephelerine iskele kurulup yüzey kirlilikleri uzaklaştırıldıktan sonra belirlenebilecektir (Şekil 19). Cephe pilastırlarında esas olarak krem veya sarı renkli Malta taşı; bu malzemenin yeterli olmadığı yerlerde ise, benzer renk ve özelliklere sahip kireçtaşı cinslerinin kullanıldığı düşünülmektedir.

¹¹ 1, 2, 3, 4, 5, 6 ve 7 numaralı örneklerin %3-5 oranında kuvars, az miktarda kil ve yer yer erime boşluklarında ikincil kalsit dolguları ile fosil kavkı parçaları içeren (7 numaralı örnek dışında), açık krem veya sarımsı krem renkli, asitle reaksiyon veren bir kireçtaşı türü olduğu tespit edilmiştir.

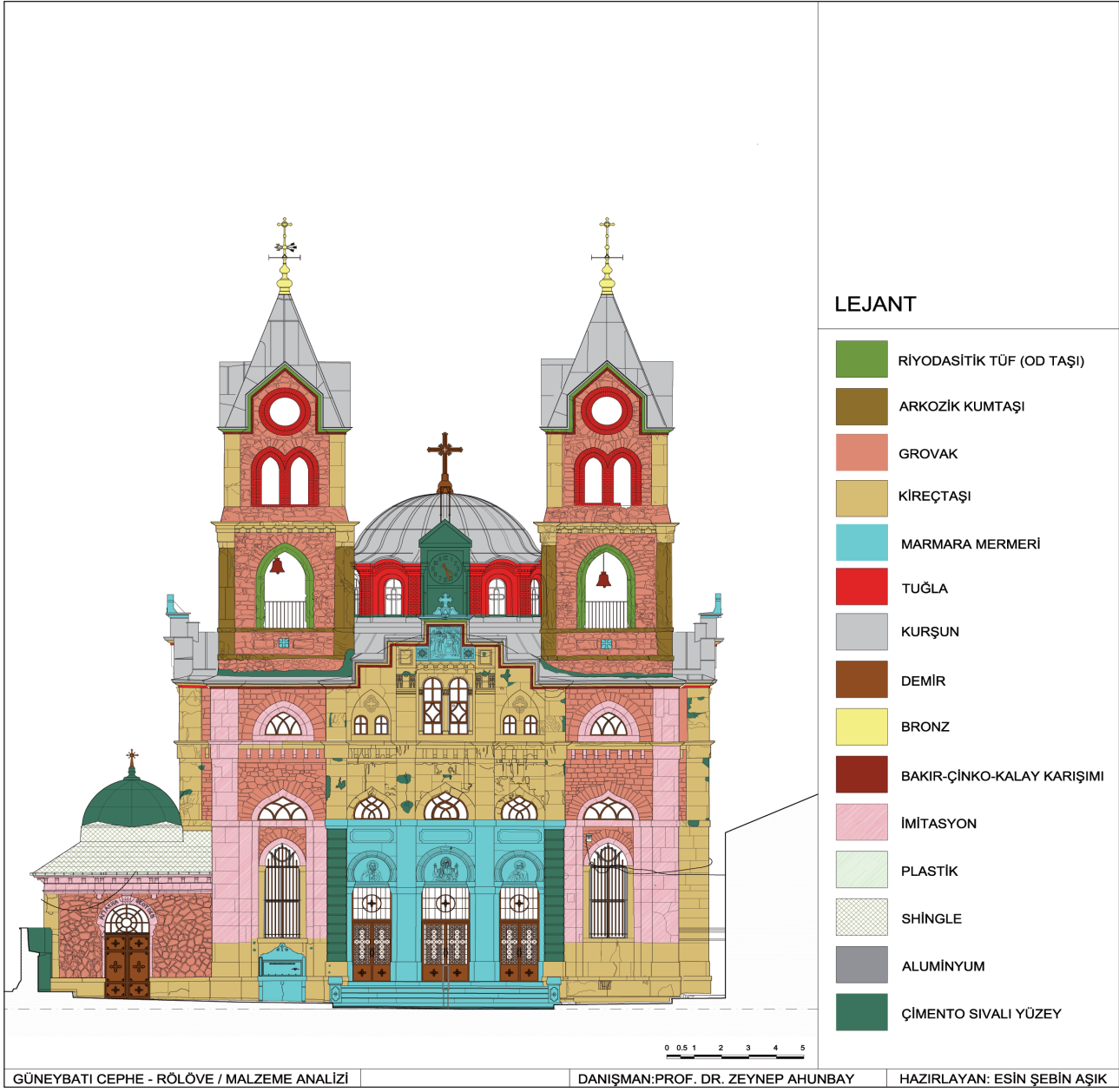

Sekil 16. Örneklerin polarizan mikroskop altındaki görüntüleri

Sekil 17. Örneklerin stereo mikroskop altındaki görüntüleri

Şekil 18. Evangelistria Kilisesi güneybatı cephesi - Malzeme analizi ve lejanti

Sekiz numaralı örnek, Kili-
senin cephelerinde kullanılmış
olan gri renkli doğal taşı temsil
etmektedir. Koyu gri renkli, asitle
reaksiyon vermeyen bu örneğin,
görüntü olarak Devon kalkerine
benzemekle birlikte, Trakya
Formasyonu'na ait bir kumtaşı
cinsi olan "Kuvars Vake" (grovak)
olduğu tespit edilmiştir. Bu örnek,
kuvars mineralinden oluşan, yer
yer manyetit ve hematit içeren,
ince taneli, matriks oranı %15'den
fazla, %10 civarında kalsit içeriği
bulunan bir kayadır (Şekil 20).

Saçak silmesi üzerinde yükselen
doğu çan kulesinin sivri kemerli

pencere sövesinden alınan 9 numara-
lı örneğin, yeşilimsi gri renkli, iri
kristalli, asitle reaksiyon vermeyen
kristalce zengin **od taşı** (dasitik-ri-
yodasidik tüf) olduğu tespit edil-
miştir. Yapıda, yalnızca çan kulesi-
nin pencere sövelerinde kullanılan
od taşının Karamürsel bölgesinden
getirildiği düşünülmektedir.

Çan kulelerinin köşe pilastırları
ve döşeme seviyesindeki kat silme-
sinde kullanılan doğal taşı temsil
etmek üzere, doğu çan kulesi köşe
pilastırından 10 numaralı örnek
alınmıştır. Koyu gri renkli, ufak
kristalli, asitle kısmen reaksiyon
veren bu örnek; genel olarak feld-

spat minerallerinden oluşan, yer yer
kuvars ve mika minerali bulunan
kaya kırıntıları da içeren **arkozik
kumtaşı**'dır (Şekil 21). Şile gresi
olarak bilinen taşlarla benzerliği
tespit edilmiştir.

Kuzeybatı cephesi girişinde,
kapı eşliğinden alınan beyaz renkli,
asitle reaksiyon veren 11 numara-
lı örneğin **Marmara mermeri**
olduğu tespit edilmiştir. Yapının
yalnızca güneybatı cephesindeki
narteks bölümünün köşe pilastır-
ları sıvalıdır. Batı yönündeki köşe
pilastırından alınan 12 numara-
lı örneğin gri renkli, içerisinde
2-3mm. boyutlu agregaları ve tek

Şekil 19. Cephelerin açık bej veya sarı renkli biyomikritik / mikritik / killi biyomikritik veya kumlu biyomikritik kireçtaşı bölümlerinde görülen kirlenme ve kabuk oluşumu (Kuzeybatı cephesi)

Şekil 20. Moloz taş duvar örgüsünde kullanılan kuvars vake (Batı çan kulesi-grovak)

Şekil 21. Çan kulesi köşe pilastırlarında kullanılmış olan arkozik kumtaşı (Batı çan kulesi)

Şekil 22. Malta taşı konsol taşlarında kabuk oluşumu ve çatlaklar (Kuzeybatı cephesi)

Şekil 23. Kuvars vake (grovak) duvar yüzeyinde hava kirliliğine bağlı kabuk oluşumu (Kuzeybatı cephesi)

tük beyaz kütleleri olan, yaklaşık 400 dozlu Portland çimento bağlayıcı kullanılarak üretilmiş bir harç olduğu tespit edilmiştir.¹² Portland çimentolu harç örneğinin 20. yüzyıl ortalarına ait harçlarla tam uyum göstermesi nedeniyle, bunun 1950'lerde veya daha sonra yapılmış bir onarıma ait olduğu sonucuna varılmıştır. Narteks bölümü köşetaşlarının¹³ yapımında kullanılan özgün harçtan örnek alınabilmesi için, cepheye iskele kurulması, yüzey kirliliklerinin ve boya katmanlarının uzaklaştırılması beklenecektir.

4.4. Kilisenin Cephelerindeki Hasar Tespitleri

Yerinde yapılan incelemeler ve KUDEB uzmanları tarafından cephelerden alınan taş örneklerinin analiz sonuçları değerlendirilerek, bozulma ve hasar nedenleri araştırılmıştır. Hasarların; zemin suyunun yükselmesine, hava kirliliğine, yoğun trafığe ve çevredeki çeşitli atölyelerin kimyasal atıklarına bağlı olduğu saptanmıştır. Genelde kirli doğal taşlarda az miktarda klorür (Cl) ve sülfat (SO₄²⁻) tuzlarının varlığı, yağmur sularıyla yıkanmayan

kısımlarda ise hava kirliliği (SO₂ vb) nedeniyle kuvvetli alçıtaşı kabuk (CaSO₄ 2H₂O) oluşumu saptanmıştır. Yapının yağmurla yıkanan yüzeylerinde oluşan kabukların bir kısmının koparak uzaklaştığı, bu sırada cephelerde kayıplara yol açtığı tespit edilmiştir (Şekil 22-32). Yağmurla yıkanan kısımlarda ıslanma-kuruma ve donma-erime döngüleri nedeniyle mekanik hasar ve taş kayıpları oluşmuştur. Özellikle moloz taş duvar örgüsündeki taşların kullanımında, tabaka düzleminin yapı cephesine paralel olması nedeniyle mekanik hasar ve

¹² 12 numaralı örneğin agregalarının yaklaşık %5-10'u kireçtaşı kırığı ve tozu; kalan agregalarının tamamı (%90-95) dere kumudur. 125µ'dan küçük boyutlu agregalar, tek tük tuğla tozu, %25-30 kuvars, mafik mineral ve feldspat içermekte olup kalani kil boyutlu malzemedir. 125-500µ arası agregalar, tek tük tuğla tozu, %5-10'u feldspat, %10-15'i krem renkli dağılmamış kütleler, %15-20'si kayac tozu olup kalani kuvarstır. 500µ'dan büyük agregalar, tek tük mika ve tuğla kırığı, %3-5'i feldspat, %5-10'u krem renkli dağılmamış kütleler, %30-35'i kuvars içermekte olup kalani kayac parçalarıdır. Agrega boyutu 4mm elektördür.

¹³ On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın ilk çeyreği arasındaki dönemde Avrupa'da gelişen yapım sistemlerinden olan hidrolik bağlayıcılı harç ile uygulanan papay taş uygulaması, İstanbul'da da yaygın olarak kullanılmıştır (Baturayoglu, 2010, s. 111).

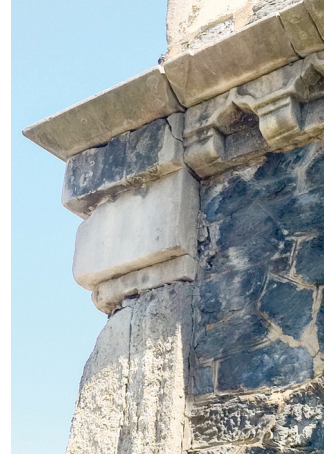

Sekil 24. Biyomikritik kireçtaşı kemer taşlarında görülen yüzey kaybı (Güneybatı cephesi)

Sekil 25. Biyomikritik kireçtaşı pilastırlarda metal korozyonuna bağlı parça kopması (Kuzeybatı cephesi)

Sekil 26. Kumlu biyomikritik kireçtaşı silmelerde kabuk oluşumu ve form yumuşaması (Doğu çan kulesi)

Sekil 27. Kumtaşı köşe pilastırlarında görülen aşınma ve kopmalar (Doğu çan kulesi)

Sekil 28. Biyomikritik kireçtaşı pilastırda yüzey kaybı (Kuzeydoğu cephesi)

Sekil 29. Od taşı sövelerde aşınma ve yüzey kayıpları (Doğu çan kulesi)

Sekil 30. Mermer kemer aynalarında sekerci aşınma (Güneybatı cephesi)

Sekil 31. Mermer bezeme ögesinde görülen sekerci aşınma (Kuzeybatı cephesi)

taş kayıpları fazla olmuştur. Yapı taşlarında, tuz analizi sonuçlarına göre çok fazla olmamakla birlikte, yer yer çözünebilir ve az çözünebilir tuzlar mevcuttur. Taşların birleşiminde kullanılan kenetlerin korozyonu nedeniyle bazı taşlarda çatlaklar oluştuğu gözlenmiştir.

Gözlemler ve laboratuvar çalışmaları sonucunda mevcut bozulma türleri tespit edilerek bozulma analizi paftaları hazırlanmıştır (Şekil 33). Hasarlar renk ve taramalarla tanımlanarak rölöve çizimleri üzerinde gösterilmiştir.¹⁴ Cephelerdeki bozulmalar; taşlarda, diğer malzemelerde görülen bozulmalar (metal korozyonu, sıva dökülmesi) ve geçmişte yapılmış uygun olmayan müdahaleler olmak üzere 3 ana başlık altında toplanmıştır:

Taşlarda görülen bozulmalar; çatlak ve deformasyonlar (kılcal çatlak, kırık), ayrışmalar (şekerlenme, kavlanma), malzeme kayıpları (yüzey ve form kaybı, form yumuşaması, parça kopma-

Şekil 32. Mermer ikonada kabuk oluşumu (Kuzeybatı cephesi)

sı), renk değişimleri (siyah kabuk oluşumu, renk değişimi, pas lekesi, yüzey kirliliği, nem) ve biyolojik oluşumlardır.

Diğer malzemelerde görülen bozulmalar; çan kulesi külâhları, kubbe alemleri, demir pencere doğramaları ve parmaklıklarda görülen korozyonu kapsamaktadır.

Uygun olmayan müdahaleler; çimentolu harçla yapılmış derzler, çimentolu sıva uygulanan yüzeyler, *shingle* kaplanmış çatı yüzeyleri, kapatılmış pencereler, Marmara mermeri veya granit ile sonradan kaplanan yüzeyler, imitasyon taş ile yenilenen yüzeyler ve eklenen elektrik kablolarını kapsamaktadır.

5. Yapı Cephelerinde Konservasyona Yönelik Müdahale Önerileri

Dolapdere Evangelistria Rum Ortodoks Kilisesi'nin özgünlüğü bozulmadan en az müdahale ile yaşatılması için, cepheleri oluşturan farklı taş türlerinin konservasyonuna yönelik kararlar alınmıştır. Gerçekleştirilecek müdahaleler: Temizleme, sağlamlaştırma, bütünleme ve yenileme başlıkları altında toplanmış; yapılan öneriler müdahale paftalarında gösterilmiştir (Şekil 34).

■ Nitelsiz malzemeler ve tesisat elemanlarının sökülmesi

İlk aşamada cephelere nitelsiz malzemeler ile yapılan müdahale ve eklerin kaldırılması gerekmektedir: Bu kapsamda çimentolu harçla yapılan derzlerin boşaltılması,

Kilise'ye bitişik Panayia Theotokos Ayazması kubbesi üzerindeki çimentolu harç tabakasının ve çatısındaki *shingle* kaplamanın, Kilise'nin 2. galeri katı seviyesindeki kat silmesi üzerine çimentolu harç ile tespit edilen karo mozaiklerin ve Kilise'nin kuzeybatı cephesindeki Marmara mermeri ve granit kaplamaların kaldırılması; imitasyon yapı elemanlarının (söveler, pencere kemer elemanları, silmeler ve konsollar), klima, kablo vb. elemanların yapıdan uzaklaştırılması önerilmektedir.

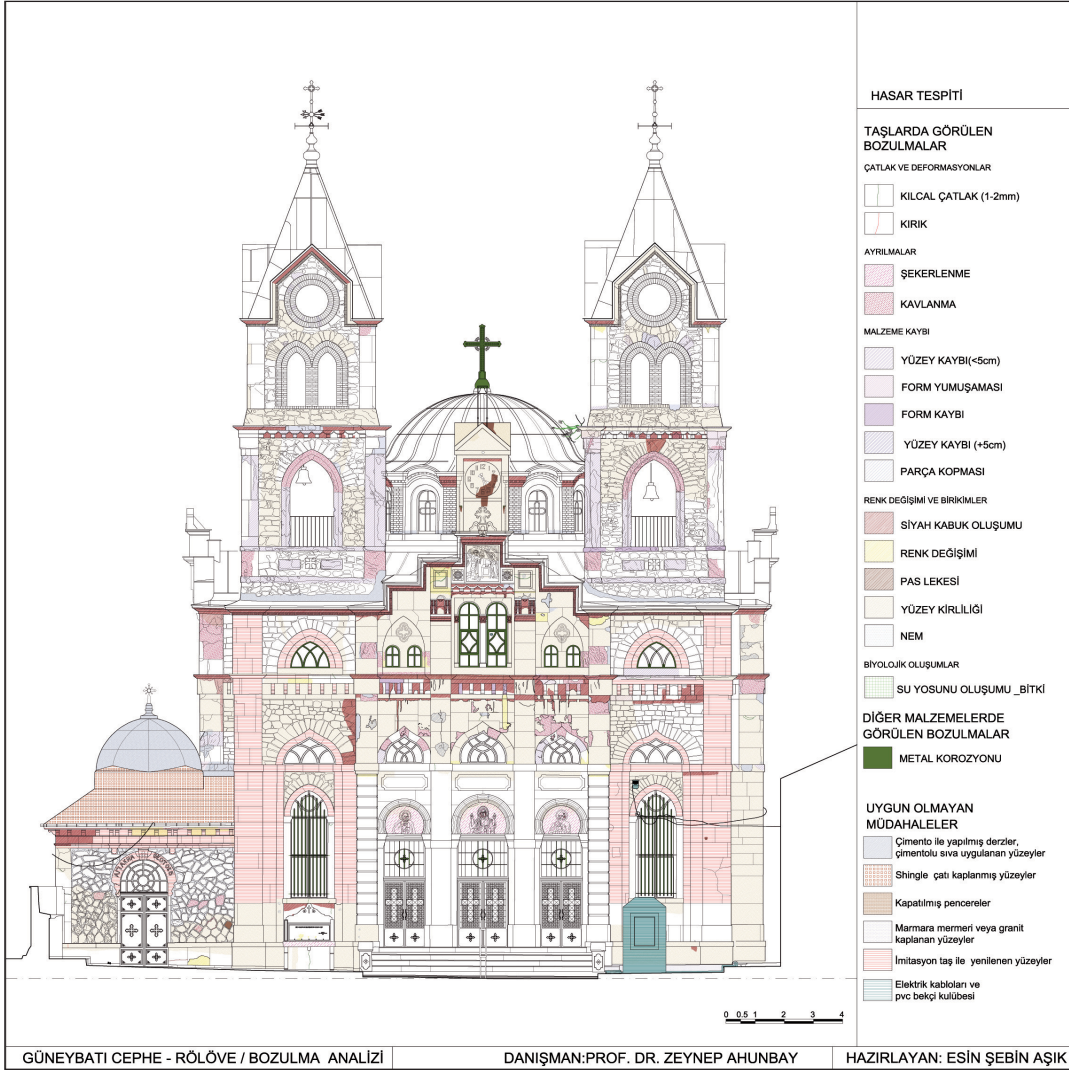
■ Temizleme

KUDEB uzmanları cephelerdeki kirliliklerin orta-sert plastik fırçalar kullanılarak, kuru temizlik yöntemi ile yapılmasını öner-

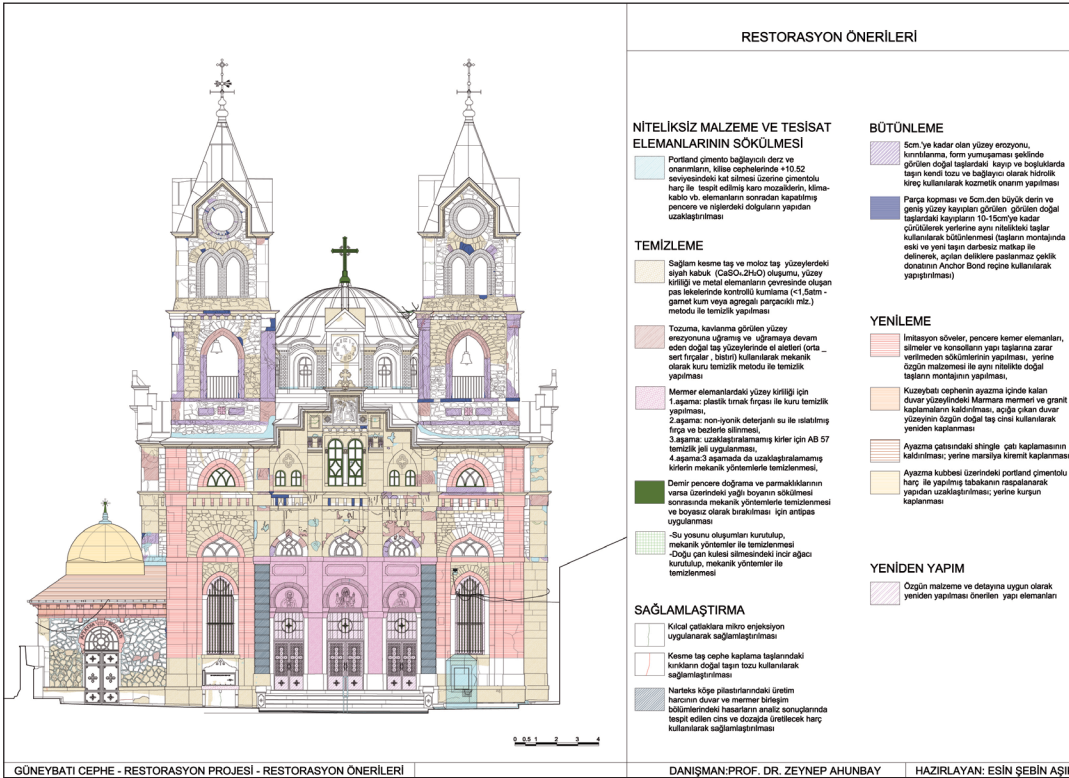
mektedirler. Sağlam kesme taş ve moloz taş yüzeylerdeki siyah kabuk ($CaSO_4 \cdot 2H_2O$) oluşumu ile yüzey kirliliği ve metal elemanların çevresinde oluşan pas lekelerine kontrollü kumlama (<1,5atm-garnet kum veya agregalı parçacıklı malzeme) uygulanması gerekli görülmüştür. Yoğun tozuma, kavlanma görülen yüzey erozyonuna uğramış ve aşınması devam eden taşlarda ise, malzemenin daha fazla hasar görmemesi için el aletleri (orta-sert fırçalar, bisturi) kullanılarak mekanik temizlik yapılması uygun olacaktır. KUDEB uzmanları mermer elemanlardaki yüzey kirliliği için 1. aşamada plastik tırnak fırçası ile kuru temizlik yapılmasını, 2. aşamada yüzeylerin non-iyonik deterjanlı su ile ıslatılmış fırça ve bezlerle

¹⁴ Taşlarda görülen bozulmalar için ICOMOS'a bağlı *International Scientific Committee for Stone/ISCS* (Uluslararası Bilimsel Taş Komitesi) tarafından yayınlanmış olan *Illustrated Glossary on Stone Deterioration Patterns* sözlüğü kullanılmıştır (ICOMOS, 2008).

Şekil 33.
Evangelistria
Kilisesi
güneybatı
cephesi
bozulma
analizi

Şekil 34.
Evangelistria
Kilisesi
güneybatı
cephesi
koruma
önerileri

silinmesini, 3. aşamada daha önce uzaklaştırılmayan kirler için AB 57 temizlik jeli uygulanmasını, 4. aşamada ise, kalan kirlerin mekanik yöntemlerle temizlenmesini önermişlerdir. Demir pencere doğramaları ve parmaklıkların üzerlerindeki boya söküldükten sonra, yüzeyler mekanik yöntemlerle temizlenerek üzerlerine antipas uygulanacaktır. Su yosunu oluşumlarının ve doğu çan kulesi silmesindeki incir ağacının önce kurutulup sonra mekanik yöntemler ile alınması önerilmiştir.

■ Sağlama

Kılcal çatlakların, taşın kendi tozu ve bağlayıcı olarak hidrolik kireç kullanılarak mikro enjeksiyonla sağlama yapılması; su tuzağı oluşturma riski bulunmayan ve yüzeyleri 5cm'ye kadar aşınmış taşların olduğu gibi bırakılması önerilmektedir.

■ Bütünlendirme

Yüzey erozyonu 5cm'ye kadar olan, ancak su alma riski taşıyan; kırıntılanma, form yumuşaması hasarları görülen doğal taşlardaki kayıp ve boşlukların, taşın kendi tozu ve bağlayıcı olarak hidrolik kireç kullanılarak ve doğal taş ile renk-doku uygunluğu sağlanarak

kozmetik onarımı önerilmiştir. Parça kopması veya ayrılması şeklinde görülen 5cm'den büyük derin ve geniş yüzey kayıpları olan doğal taşların 10-15cm'ye kadar çürütülmesi ve yerlerine aynı cinsteki taşlar konularak bütünlendirilmesi uygun olacaktır.¹⁵

■ Yenileme

Fiziksel-mekanik özelliklerini ve bütünlüğünü yitirmiş taşların, özgün taş cinsi kullanılarak ilk yapım tekniğine uygun biçimde yenilenmesi önerilmektedir. İmitasyon söveler, pencere kemer taşları, silme ve konsolların yerine, aynı nitelikte doğal taşlardan yapılan yeni elemanların konulması uygun olacaktır. Restorasyon projesinde, 1912 yılı sonrasında Kilisenin kuzeybatı yönüne bitişirilen Panayia Theotokos Ayazması'nın uygun olmayan müdahalelerinden arındırılarak işlevini sürdürmesi önerilmiştir. Kilisenin kuzeybatı cephesindeki niteliksiz ekler kaldırıldığında açığa çıkan taş kayıpları, özgün taş cinsi ve yapım tekniği kullanılarak onarılacaktır.

Çan kulesinin +15.02 kotundaki sivri kemerli pencerelerinde yapılacak bütünlendirme ve yenilemelerde, içinde siyah renkli opak mineralleri

bulunmayan Karamürsel od taşının kullanılması önerilmiştir. Çan kulelerinin köşe pilastırları ve döşeme seviyesindeki kat silmelerinde yapılacak onarımlarda, mevcut arkozik kumtaşı ile renk ve doku uyumlulukları kontrol edilerek seçilecek koyu renkli Şile gresinin kullanılması uygun olacaktır.

Kilise cephelerinde; duvar örgüsünde 5cm'den fazla yüzey kaybı ve parça kopması saptanan kısımlarda, Trakya Formasyonu/ Alibeyköy taş ocaklarından çıkarılan taşların kullanılması önerilmiştir. Ancak, çıkarılan taşların ocak içindeki konumu, derinliği vb. etkenlere bağlı olarak değişen renk skalası göz önünde bulundurularak, özgün taşlar ile uyumlu olanların seçilip kullanılmasına özen gösterilecektir.

Cephelerde, kesme taş duvar örgüsünde kullanılan kireçtaşlarının konservasyonu öncesinde, yapı cephesine iskele kurularak yüzey kirliliklerinin uzaklaştırılması gerekmektedir. Kandıra veya Kırklareli Bölgesi'nden çıkarılan kireçtaşlarının kullanılmasının uygun olacağı düşünülmekle birlikte, restorasyon için malzeme seçimi temizlik sonrası ulaşılabilecek kesin veriler doğrultusunda yapılacaktır.

6. Değerlendirme

Çalışmada; Haliç Tersanesi ile bağlantılı ve İstanbul'un 19. yüzyıl kentsel mirasının korunması açısından önemli bir tarihi alan olan Dolapdere semtinde yer alan Evangelistria Rum Ortodoks

Kilisesi'nin korunmasına yönelik bir öneri geliştirilmiştir. Evangelistria Rum Ortodoks Kilisesi'nin korunarak yaşatılmasının, bölgenin sahip olduğu diğer kültürel değerlerin korunmasına örnek

oluşturacağını, öncülük edeceğini ve İstanbul'un 19. yüzyıldaki kentsel gelişimini yansıtan bu tarihi bölgenin sakinlerinin de yaşamlarının iyileştirilmesine katkıda bulunacağını umuyoruz.

¹⁵ KUDEB Restorasyon ve Konservasyon Laboratuvarları tarafından, taşların montajında eski ve yeni taş, darbesiz matkap ile delinerek Anchor Bond (3 bileşenli) reçine ile açılan donatı deliklerine paslanmaz çelik donatı konulması önerilmiştir. Anchor Bond reçineden yalnızca donatı yapıştırılmasında yararlanılması, taşlarda kullanılmaması önerilmiştir. Taşların birbirine yapıştırılmasında, 1 ölçek hidrolik kireç (NHL 3,5 Mpa\Orta), 2,5 ölçek yapıştırılacak olan taşın 1mm elek altı tozu, harç suyu, %3-5 oranında primal AC 33 akrilik emülsiyon ile karıştırılarak hazırlanacak yapıştırma harcı kullanılması önerilmektedir.

KAYNAKLAR

1. Akın, G., 2010, *1910-1930 Payitahtın Günbatımı*, İstanbul 1910-2010 Kent, Yapılı Çevre ve Mimarlık Kültürü Sergisi - Ulus İnşası, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul.
2. Aleksandru, E., 1996, *19. yüzyılda İstanbul Rum Ortodoks Kiliseleri*, İ.T.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
3. T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İ. DUİT, 135/42.
4. Baturayoğlu, N., Ersen, A., 2010, "Yüzyıl Dönümünde İstanbul'da Yapı Dış Cephelerinde Kullanılan Yapay Taşlar", *Kârgir Yapılarda Koruma ve Onarım Semineri*, İstanbul, s. 111-131.
5. Eyice, S., 1964, "İstanbul'un Mahalle ve Semt Adları Hakkında Bir Deneme", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, c. 14, s. 200.
6. Gozzoli, M. C., 1982, *Gotik Sanatı Tanıyalım*, Anka Ofset Basımevi, İstanbul.
7. Hasol, D., 1993, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, YEM yayını, İstanbul, s. 75, 174, 216, 313.
8. Hristodulos, P. M., 1913, *Ta Tαταβλα Ιστορία Των Ταταβλων (Tatavla'nın Tarihi)*, İstanbul.
9. ICOMOS-ISCS, 2008, *Illustrated Glossary on Stone Deterioration Patterns*, ICOMOS International Scientific Committee for Stone (ISCS), XV, Fransa.
10. Kahraman, C., 2007, *1929 Kışı/Bir Şehir Efsanesi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
11. Karaca, Z., 2008, *İstanbul'da Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kiliseleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
12. Shaw, Stanford J. ve Shaw, Ezel K., 1977, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, v. 2, Cambridge University Press, Cambridge.
13. Shaw, Stanford J., 1979, "The Population of İstanbul in the Nineteenth Century", *International Journal of Middle East Studies*, c. 10, CambridgeUniversity Press, Cambridge, s. 265-277.
14. Stamatopoulos, K. M., 2007, *İstanbul manzaralarının fotoğrafçısı Achille Samandji ile Eugene Dallegios'un objektiflerinden görüntüleri*, Umberto Allemandi & C., İstanbul.
15. Şenyapılı, Ö., 2009, *İsim İsim İstanbul*, Boyut Yayıncılık, İstanbul.
16. Millas, Akilas, 1996, *Sfragides Konstantinupolis*, Atina.
17. Papazoğlu, Yeo K., 2005, *Ταφικά Μνημεία Της Πολης, Α.Σισλι-Εμποροι Και Τραπεζίτες (İstanbul'un Mezar Anıtları, Şişli-Tüccarlar ve Bankacılar)*, bölüm A1a, Gümülcine (Komotini), s. 145.
18. Vizantinos (Byzantios), Skarlatos, 1862, *İ Kōnstantinupolis*, Atina, s. 29, 30, 31.
19. *Ekklesiastiki Alithia Gazetesi*, İstanbul, 18 Kasım 1894 ve 25 Kasım 1894 tarihli sayıları.
20. *Cumhuriyet Gazetesi*, İstanbul, 22 Ocak 1929, 23 Ocak 1929, 25 Ocak 1929 tarihli sayıları.